

NR 4 2014

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Hadar Emanuelsson: Ny syn på tidiga bilder av gamla skånska städer	1
Claes Wahlöö: Kan Hogenbergs lundabild vara spegelvänd?	7
Tor Flensmarck: Vä bys Arvebok	8
Thomas Björkander: Sociala relationer vid Andrarums Alunbruk, 1758–1787	18
<i>Aktuellt om antikvariskt</i> Gillhög restaurerad – igen	31

Ny syn på tidiga bilder av gamla skånska städer

Av Hadar Emanuelsson

Prof. em., Lunds universitet

Tidskriften *Ale* har vid flera tillfällen tagit upp ämnet historiska kartor till behandling. Senast 2008 ägnades ett helt temanummer åt kartografi. (Nr 3, 2008, Historiska kartor). I föreliggande uppsats, som av en del kanske kommer att betraktas som kontroversiell, ställer Hadar Emanuelsson tidigare accepterade fakta rörande kartbilder från 1580-talet över Lund och Landskrona på ända. Han menar sensationellt nog, att bilderna felaktigt blivit spegelvända av kopparstickarna i samband med tryckningen. Den kanske främste experten på äldre tryck, fil.dr Björn Dal, väl förtrogen med källmaterialet, har utifrån sitt perspektiv tagit del av resultatet och instämmer med författaren. Generellt sett är spegelvända bilder vanliga vid denna tid i den tryckta litteraturen enligt Dal.

Red.

I allt arbete med bokillustrationer, vare sig det gäller gamla träsnitt, kopparstick eller moderna fotografier, måste man noga kontrollera, att den tryckta bilden verkligen stämmer med det ursprungliga motivet. Personlig kännedom om detsamma hjälper naturligtvis, men om sådan saknas, och när bilden lånats från ett annat verk, ex. en gammal karta, kan lätt felaktigheter uppstå. Vi är mycket glada för tidiga bilder av våra gamla städer och byggnader, men vi skall inte tro, att de alltid ger en korrekt bild av dem.

På 1580-talet uppträdde våra tidigaste, numera klassiska och ofta återgivna stadsvyer i väst-Skåne i Franz Hogenbergs stora arbete »Theatrum urbium». Vi är glada över att ha dessa tidiga bilder, och deras återgivning har ej ifrågasatts, men hur tillförlitliga är de egentligen?

Som jag visat i en tidigare uppsats i »Skalk» 2008 är i själva verket Hogenbergs bild på staden Landskrona spegelvänd, ett resultat, som jag kom fram till genom analys av byggnadernas orientering samt av detaljer i stadens omgivning. Mitt resultat bekräftas tillfullo av Erik Dahlbergs kopparstick från 1658, som visar den svenske kungen Karl X Gustavs intåg i staden samma år (bild 4). Detta kopparstick återges i Åke Jönssons bok

»Historien om ett slott» (Höganäs 1990). Den av mig korrigerade bilden av Landskrona (bild 2) visar alltså hur tecknaren verkligen uppfattade stadsvyn.

Det kan kanske kännas som en obehaglig överraskning för stadshistorikerna i nutidens Landskrona att finna, att den gamla stadsbilden varit missvisande, men som vi skall se, är de inte ensamma om den besvikelsen.

Även staden Lund – metropolis Daniae – är avbildad i »Theatrum urbium» (bild 5). Den dåvarande stadsantikvarien i Lund, Ragnar Blomqvist har utförligt behandlat Hogenbergs Lunda-bild såväl i sin skrift »Lund på Mogens Madsens tid» (Lund 1946) som i del 2 av sitt stora arbete »Lunds historia» (Lund 1978). I den förra ger han en utförlig beskrivning av tillkomsten av »Theatrum urbium» samt av personerna bakom verket, framför allt av dess tecknare samt av den ansvarige kopparstickaren Franz Hogenberg. Enligt Blomqvist bör avteckningen av Lund ha skett senast 1588.

För en mera ingående genomgång av verkets tillkomsthistoria m.m. hänvisas till skriften ifråga. I sen tid har även historikern Sten Skansjö utförligt redogjort för Hogenbergs Lunda-bild i »Lunds historia» Del 2 (Lund 2012). Han bygger på Blomqvist och är väl

Bild 1. Staden Landskrona såsom den presenteras i *Theatrum urbium*.

Bild 2. Av författaren rekonstruerad bild av Hogenbergs kopparstick av staden Landskrona (Landeskron). Som framgår av det omvända stadsnamnet visar bilden nu en spegelvänd kopia av originalsticket.

Bild 3. Skånes västra kust (utsnitt) såsom den tecknats på en karta av Hogenberg 1594. Slottets läge i förhållande till staden Landskrona framgår klart. Överensstämmelsen mellan bild 2 och 3 är fullständig. Detta kopparstick av Braun och Hogenberg är återgivet i *Liber quartus urbium præcipuarum totius mundi* (1594).

Bild 4. På ett kopparstick skildras Karl X Gustavs intåg i Landskrona. Den svenske kungen tog emot stadens nycklar av borgmästaren den 7 mars 1658. Östra Öresundskustens topografi är alldeles klar och lätt att följa på bilden, från Malmö i söder (längst till höger) över Barsebäck, Saxtorp, fästningen, Landskrona stad till Rönneberga längst i norr.

medveten om ofullkomligheten av bilden och varnar: »Resultatet (helhetsbilden) kan ses som en syntes efter en process i flera led, alltså inte som en direkt avbildning. Man bör därför vara aktsam och inte frestas att övertolka inslagen i bilden.»

Blomqvist har ägnat stort utrymme åt att söka analysera Lundabilden, men konstaterar redan från början: »Lundavyn är inte någon direkt avbildning från en bestämd utsiktspunkt. Den får istället betraktas som en sammanfattning av i Lund gjorda skisser och anteckningar, utförd i Köln.»

Det märks, att Blomqvist känner sig väldigt osäker, när han söker identifiera olika detaljer i kopparsticket. Osäkerheten framgår av uttrycken »bör vara», »kan tänkas vara», »skulle kunna tänkas vara», etc. Hans tolkningar är i princip desamma som Skansjö framför i sin beskrivning av Hogenbergs kopparstick.

Som icke historiker av facket förvånar det mig dock storligen, att ingen av dessa två uttolkare av Lundabilden har något att anmärka mot den för mig orimliga anhopningen i bilden av stora och små byggnader framför domkyrkan. Med tanke på domkyrkobyggnadens orientering, med tornen i väster och absiden i öster, skulle kopparsticket visa, att huvuddelen av stadens övriga, profana, bebyggelse har legat *norr* om kyrkan. En sådan placering är garanterat felaktig och utgör grundfelet i helhetsbilden!

Den jämte domkyrkan säkrast identifierbara byggnaden på bilden, det s.k. Kungshuset, skulle vidare ha sitt karakteristiska trapptorn vettande mot *norr*, även detta en påtaglig felaktighet. Såväl Blomqvist som Skansjö är tydligen medvetna härom, men förklarar det närmast som en strävan att framhäva byggnadens utseende (värdeperspektiv).

Faktum är, att i de rekonstruktionsmodeller av stadens utseende under medeltiden, som presenterats på Kulturhistoriska museet (Kulturen) i Lund under senare år, återfinner man inte någon påtaglig bostadsbebyggelse i staden *norr* om domkyrkan. Jag kan t.ex.

hänvisa till modellen av Lund i början av 1500-talet, avbildad i »Kulturens Årsbok» (Lund 1990) Den i samma årsbok återgivna kartan över Lund från 1669 (signerad Andreas) talar samma språk. Kopparstickets gytter av stora som små byggnader *norr* om domkyrkan har helt enkelt inte funnits där!

Den enligt min mening enklaste förklaringen till ovannämnda felaktigheter beträffande husgyttret framför domkyrkan samt orienteringen av Kungshuset är, att av misstag hela bilden vid framställningen av kopparsticket råkat spegelvändas.

Accepterar man den uppfattningen och som jag gjort i bild 6, spegelvänder hela stadsvyn, så hamnar nu den profana bebyggelsen söder om domkyrkan, och stadsportarna och huvudgatorna blir lättare att identifiera. Så måste de ursprungliga tecknarna av stadsvyn ha sett det!

Det vattendrag, som Blomqvist förmodade vara Höje å, visar sig nu istället vara en del av de dammar och vattendrag, bl.a. den s.k. Torna sjö, som man vet fanns omedelbart öster om staden. Gatumynningarnas läge i stadsvallen stämmer nu också väl med kända förhållanden. Den breda öppningen längst i öster passar bra att motsvara den vid Tomegap, och St. Södergatan leder, som än idag, upp från sydväst för att leta sig fram till domkyrkan. Min identifiering av denna gata styrks av den markerade vattensamling, som syns till höger om densamma, och vars existens är väl dokumenterad in i sen tid. Ännu finns här ett fuktområde vid nuv. Korsgatan, en påminnelse om den medeltida östra stadsbäckens nedre lopp (Se t.ex. H. Erlands-sons skrift »Om vattendragen och den äldsta bebyggelsen i Lund», Lund 1932). Gyttert av byggnader kring domkyrkan är visserligen fortsatt svårt att reda upp, men Kungshuset återfinns på bilden väster om domkyrkan. Det trappgavelsförsedda huset ett stycke till höger om domkyrkan passar bra in för att vara Krognossläktens hus vid nuvarande Mårtenstorget. Och så kan man fortsätta!

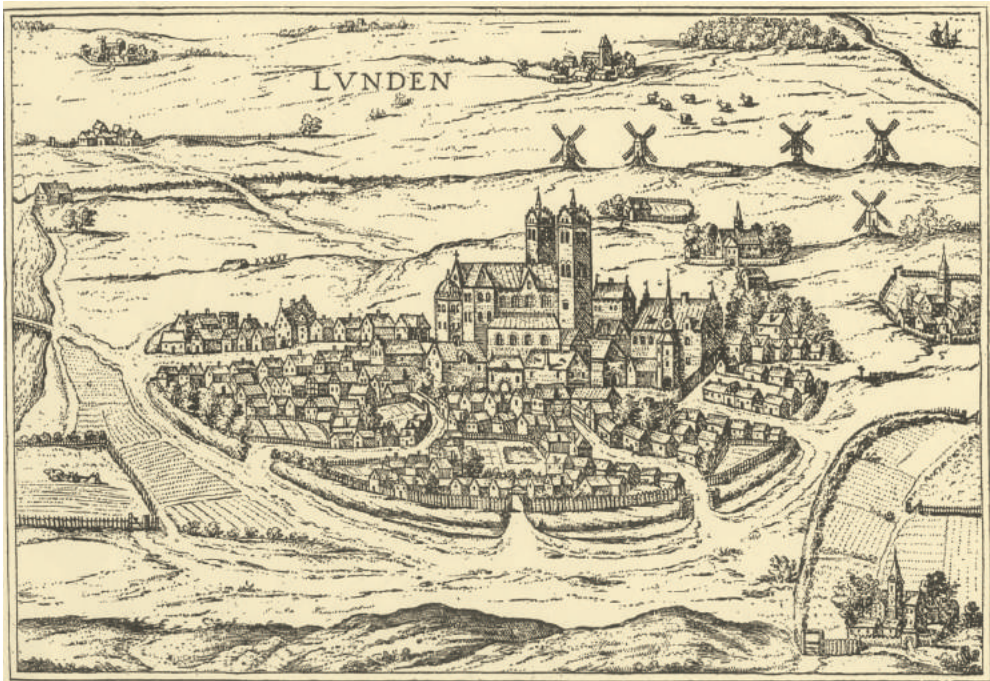

Bild 5. Staden Lund (Lunden) som den presenteras i »Theatrum urbium».

Bild 6. Av författaren rekonstruerad bild av Hogenbergs kopparstick av staden Lund (Lunden). Som framgår av det omvända stadsnamnet visar bilden nu en spegelvänd kopia av originalsticket.

Den tornförsedda byggnaden längst till vänster om Kungshuset måste uppenbarligen vara Klosterkyrkan, medan den likaledes tornförsedda byggnaden snett ovanför Kungshuset svarar bra mot Allhelgonaklostret. Den slottsliknande byggnaden med trappgavel och kraftigt torn längst uppe i fjärran i högra hörnet bör vara Skarhults slott, beläget NO om Lund och nybyggt vid stickets tillkomst.

Man kan fråga sig, varför historikerna under mer än 400 år undgått att tänka sig, att en spegelvändning av de Hogenbergska kopparsticken kunnat föreligga. Men, som jag tidigare visat i fallet med Landskrona-sticket är spegelvändningen ett faktum, och därför är det knappast förvånande, att nu även Lunda-sticket råkat ut för en sådan malör. En orsak har naturligtvis varit okunskap hos tryckarna i Köln om hur städerna verkligen sett ut, dessa stadsvyer är ju de tidigaste kända. En annan avgörande faktor tror jag vara det på sticken utsatta stadsnamnet. Man har slaviskt accepterat, att när det kunde läsas rättvänt, så garanterade det också, att bilden var rättvänd! Den information, som tryckarna nere i Köln fick inför tryckningen var tydligen inte tillräckligt noggrann, och så var oturen framme!

Summary

Hadar Emanuelsson has in a previously published article in the periodical *Skalk*, demonstrated that the picture of the Danish town Landskrona, published in F. Hogenberg's work "Theatrum urbium" (c. 1580) is depicted in reverse. His conclusion is mainly based on an analysis of an illustration in the same work of the coast along northern Öresund. His opinion has been confirmed by the copperplate etchings which approximately 80 years later were produced by E. Dahlberg and in detail account for the typography of the coast from Helsingborg to Barsebäck. Since this reversal had occurred for Landskrona it was tempting to see if some of the other depictions of towns could have suffered

the same fate, i.e. have been reversed. First of all this concerned the depiction of Lund.

During a more detailed examination of the copperplate of Lund, it became clear that this must have happened to that city also. Emanuelsson's conclusion is based on the following observations. The collection of smaller buildings, which according to the copperplate etching are placed north of the Cathedral, must be wrong, since that area contained the bishop's residence and its surrounding garden. Kungshuset (the Royal residence) in the copperplate has its front and main entrance facing north, while it in fact ought to have been facing south. Finally the area south of the Cathedral does not correspond properly with the street system or buildings still known today. If you on the other hand reverse the whole picture, the urban houses to the south of the Cathedral are correctly situated and the main streets and town gates are easier to identify. You can also see that Stora Södergatan can be traced through its passage west of the big pool, which today characterizes the marshy area round the present Korsgatan. Klosterkyrkan and also the residence of the Krognos family can then be discovered at the correct side of the city center.

It is not surprising that those who have made earlier attempts to interpret the copperplate depictions of Lund south of the Cathedral, experienced serious doubts when attempting to identify various details in the depiction of the city.

Litteratur

- Blomqvist, Ragnar, *Lunds historia II*, Lund 1978.
- Blomqvist, Ragnar, *Lund på Mogen Madsens tid*, Gamla Lund XXVIII, Lund 1946.
- Emanuelsson, Hadar, Historisk fejltagelse, *Skalk Nr: 4*, 2008.
- Erlandsson, Hans, *Om vattendragen och den äldsta bebyggelsen i Lund*, Lund 1932.
- Hogenberg, Franz, *Theatrum urbium*, Köln c. 1586.
- Jönsson, Åke, *Historien om ett slott*, Höganäs 1990.
- Kulturens Årsbok 1990, Trelleborg 1990.
- Skansjö, Sten, *Lunds historia II*, Lund 2012.

Kan Hogenbergs lundabild vara spegelvänd?

Av Claes Wahlöö

F.d. stadsantikvarie, Lund

Det kan vara av intresse att undersöka om Hogenbergs teckning vid graveringen på kopparplåten spegelvänts, men inget finns som talar för detta.

Bilden är en syntetiserad version av staden där endast Domkyrkan, Lundagårdshuset, stadsvallen, Södergatan, Höjeå med broarna vid Höje och Värpinge samt Öresund säkert kan identifieras. Stadsbebyggelsen är liksom gatunätet ungefärligt ritat. Därtill återges både Domkyrkan och Lundagårdshuset med det som kallas värdeperspektiv.

Hadar Emanuelsson går för långt när han skriver »och deras [städernas] återgivning har ej ifrågasatts» liksom när han längre fram menar att hans tolkning skulle mynna ut i en besvikelse för »stadshistorikerna». Vad gäller den »orimliga anhopningen [...] av stora och små byggnader framför domkyrkan» får det för det första anmärkas att ordet framför är mer än lovligt oprecist och för det andra att bebyggelsekoncentrationen längs Södergatan och Stortorget är ett historiskt karaktärsdrag i Lund. I Emanuelssons förslag innebär »framför» närmast detsamma som sydst om katedralen. Hur han kan få det till att »Kungshusets [...] karakteristiska trapp-torn» vätter mot norr är tom i Hogenbergs erkänt fria perspektivbehandling obegripligt, eftersom fasaden där närmast riktar sig mot

öster. Att elegant omtolka Höjeå till dammar i anslutning till vallgraven är helt orimligt, särskilt som den senare tydligt återges utanför palissaden. Varför skulle man för övrigt bygga landsvägsbroar över dessa dammar? En spegelvändning ger egendomliga effekter. Lundagårdshuset hamnar väster om Domkyrkan. Korset på Ryssens grav (Sepulchrum Ruthenj enl. Vedel) hamnar västsydväst om Domkyrkan när korset uppenbart stod i norr, utanför vallen och öster om Allhelgonaklostret som (om det nu är detta som återges) hamnar väster om staden i stället för på Helgonabacken. En spegelvändning gör det dessutom orimligt att ens skymta en flik av Öresund medan originalperspektivet på denna punkt är mycket rimligt.

Vid försök till detaljtolkning hamnar analytikern lätt i en labyrinth där de få fasta punkterna försvinner ur sikte och rätt vad det är kan orienteringen helt och hållet förloras. Samhörigheten med den så kallade Vedelska kartskissen måste skarpt framhållas. Denna innehåller viktiga kompletterande upplysningar som först framhölls av Ragnar Blomqvist i »Lund på Mogens Madsens tid» (1946).

Som framgår är Hogenbergs lundabild ingalunda spegelvänd. Med sin falskt dokumentära stil kan den däremot lätt leda in i övertolkningens moras.

Vä bys Arvebok

Av Tor Flensmarck

Jur.kand., författare, Vä

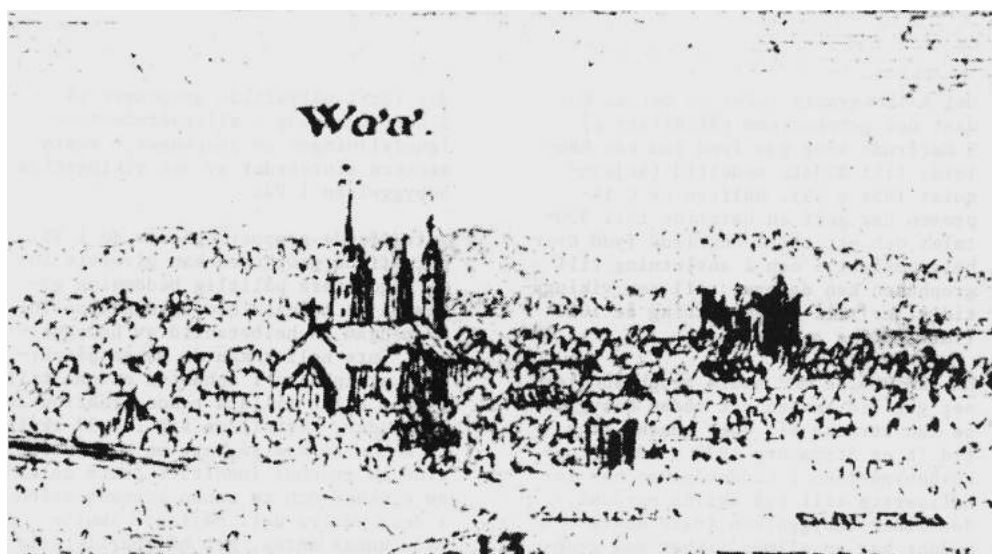
Under sin gods- och personhistoriska forskning, som presenteras i den pågående bokserien *Flensmarck Skånelands Medeltid ; orter & ätter*/FSM, har Tor Flensmarck fingranskat den förteckning över arvskiften åren 1592–1614, vilken har titeln »Whæ-Byes Arffue Bogh» och således tillkom medan Vä ännu var stad.¹

Vä bys Arvebok 1592–1614

Förteckningen omfattar 240 sidor mer eller mindre utförliga skiften. Bakgrunden till dessa skiftesförhandlingar är i huvudsak att minderåriga barn förlorat ena föräldern eller båda. Ofta förrättas skiftet när den efterlevande föräldern skall ingå i nytt giftermål. Samtidigt utses förmyndare för barnen, som regel bland den döda föräldrarnas nära anhöriga. I något fall orsakas skiftesförhandlingen av att en stadsbo lämnat Vä och efterlämnat egendom eller skulder till staden.

Vid samtliga skiften uppträder medlemmarna i stadens magistrat som vittnen, gode män och kontrollanter som garanter för att allt går rätt till enligt lagen.

Vi får en brokig karta över stadens borgerskap, ekonomiska förhållanden såväl som släktband, husens och gårdarnas inredning och beskaffenhet samt bohaget, kreaturen och odlingen. Här finns fattiga hantverkare, medelklassens köpmän och överklassens välbärgade byfogdar, byskrivare, borgmästare, rådmän och guldsmeder. Släktbanden var

Vä. Skiss av Erik Dahlberg 1678.

Titelbladet i Arveboken.

starka främst hos denna överklass. Ämbetena man uppbar gick mer eller mindre i arv.

Under tjugotvå år får vi inblickar i väborgarnas liv och på de sista sidorna ett eko av Gustav II Adolfs angrepp på staden 1612.

Den första mars 1614 införs sista skiftet i arveboken, och den 22 maj detta år utfärdar Kristian IV på resa i Skåne ett brev vilket kungör att en ny stad skall uppföras ute på den sumpiga Allön i Helgeås nedre lopp, fr.o.m 1615 kallad Kristianstad. För borgarna i Vä gällde nu, att de »naar de hafvde afhøstet den grøde, som nu er i jorden, icke mere pløige och saa udi Væ jorder».

För sådär 400 år sedan gick de med sina dagliga sysslor i kvarteren kring den medeltida Mariakyrkan i Vä, där vi sentida efterkommande får upp deras krossade keramik med spaden vid vårgrävning i rabatten och ibland undrar vilka de var.

Faderlösa, moderlösa och bortrymda

Första skiftet noteras den 1 september 1592 efter Peder Kock, som efterlämnar sonen Jacob. Änkan Edele har äktat borgaren Jens

Christensson i vars hem förhandlingen äger rum och arvet skall skiftas. Det gäller att utröna vad som »met rette» kan tillfalla sonen Jacob Pedersson och vilket »guodz» som kan vara behövt när han »kommer thil schilz alder», dvs. när han blir vuxen, något unga gossar normalt blev vid 15 års ålder.

Man beslöt att Jens Christensson med hustrun Edeles samtycke fick lova och garantera att Jacob erhöi »for sin ferdernis Anpart» både i lösöre och fast egendom och kontanter i daler eller 4 mark per daler »som ther om breff och Seijll udgiffuenn er», således enligt ett beseglat och bevittnat avtalsbrev. Slutligen görs ett tillägg av byskrivaren Peder Erlandsson om att Jacob, när han kommer till »schildz Alder» skall få »dässe fornemnde xl (40) dr (daler)» obeskuret och inte på något vis minskade som avdrag för vad han i styvfaderns hus kommer att erhålla i form av »öell, sko eller kleder eller udj nogenn gieldt», detta åtminstone så länge Jacob är »lydig indthill hand kommer thill lags Alder». Han bör således vara lydig gentemot styvfadern.²

Samma år den 10 april skiftas arvet efter

färder längs gropiga vägar. Så mera sängkläder och två kistor. Det är vad salig Gudmund Murer lämnat efter sig. Hans gård i Vä är välhållen och värderas till 180 daler varav hälften tillkommer sonen Matz. Löseegendomen värderas av Ture Persson, Anders Poulsson, byfogden Anders Schriffuer och byskrivaren Peder Erlandsson. Gården värderas av Giert Kremmer, Hans Salamager (sadelmakare), Hans Jörgensson samt byfogden och byskrivaren. Man går som synes grundligt tillväga.³

Hur blev nu livet för Jacob och Matz? För Jacob följde några år i styvfaderns hus och sedan är spåren osäkra. Måhända är styvfadern identisk med väbon Jens Christensson, som den 18/6 1593 blir salpetersjudare i Frosta och Färs härader. Om så är fallet har Jacob kanske följt med honom på resor i dessa härader och lärt sig sjuda salpeter till kronans krutmölla i Vä.

Hur annorlunda blev det inte för Matz. Efter faderns frånfälle står han ensam i världen. Någon moder eller annan nära anförvant dyker inte upp. Men förmyndare får han och det är förmodligen i Karl Kremmers eller unge Lauritz Schredders hem han växer upp och får lära sig ett hantverk.

»Bättre folks barn»

Låt oss gå vidare till år 1593. Det råder ännu fred i riket och i staden Vä går livet sin gilla gång för de flesta, dock inte för Michell Persson, »Petter Pettersis son».

Mitt i vintern, den 12 februari, hålls förhandling hos Petter Bösseskött (artillerist) i staden. Byfogden Anders Schriffuer, byskrivaren Peder Erlandsson och stadens kämnär Lauritz Nielsson övervarar skiftet mellan Petter och sonen Michell av arvet efter Michells moder Boell. Petter Bösseskött får gå ed angående »hans felledtz godtz hand mz (med) sin förrige Affgangne hustru Aatte

(innehade) da hon Affgick». Här avses således den gemensamma egendomen och Petter skall uppge sin avlidna hustrus andel. Sak samma gäller den skuld de tillsammans haft till gott folk både i Vä och i Köpenhamn, något som tyder på släktförhållanden och/eller yrkeskontakter över Öresund.

Detta får vissa följder för sonen Michell, som nu »En ringe thing eller indtz (intet) kunde effter saaden berört loughighz haffue sin fader till mödrene att kreffue», dvs. eftersom Petter och Boell häftar i stor skuld både i Vä och Köpenhamn får sonen se i månen efter sitt moderne arv. Fordringsägarna skall få ut sitt krav ur boet i första hand.

Byskrivaren noterar nu: »Dog Alligeuell» blev det avtalat att Petter Bösseskött utöver vad lag och rätt kräver »uttaff ett gott faderligt hierte» lovar sonen underhåll med »öll, sko, kleder och sin skolegangh» till dess denne blir så stor att han »duger att sete till ett Embede». Dessutom lovar Petter ge sonen 20 daler, vilka inte skall röras förrän denne blir myndig och själv kan handha beloppet.⁴

När fadern avlider år 1602 och boet skall skiftas mellan Michell och styvmodern Karina, uppträder guldsmederna Hans Klausson och Povel Guldsmed, uppenbarligen som förmyndare för parterna. Troligen företräder Hans Klausson Karina och Povel Guldsmed Michell, som sannolikt är hans systerson. Fadern Petter Bösseskött deltar nämligen år 1594 vid skiftet efter väborgaren Mogens Jensson Graa's änka Anne och blir samma år förmyndare för deras dotter Arina Mogensdotter Graa. Detta innebar normalt svågerlag således att Petter Bösseskötts hustru Boell var syster till någon av Arinas föräldrar. Genom att Mogens Graa's broder Povel Guldsmed nu 1602 företräder Petter Bösseskötts son Michell, är Petters avlidna hustru Boell sannolikast syster till Mogens och Povel av släkten Graa.⁵

Livet går vidare för Michell Persson, som är lyckligt lottad om man jämför med Jacob och Matz. Michell sätts i stadens skola och underhålls av fadern.

Ett förmöget bo

Den 5 mars 1593 är dannemännen borgmästarna Michell Olsson och Jörgen Hansson, rådmännen Svend Gurrison (Rogge) och Jens Kellesmid samt borgaren Erick Niels-son, byfogden Anders Schriffuer och byskrivaren Peder Erlandsson församlade hemma hos »forstandig Mand» Karl Kremmer, borgare i staden. Här hålls skifte mellan honom och hans barn Olof Karlsson, Anders Karlsson och Johanna Karlsdotter. Det man skiftar är arv och egendom efter hustrun/modern »saliga Ingar Carlls», och Karl uppmanas att rätt och ärligt uppge egendomen för barnen, »huess Billige och Rett War». Karl gör sålunda och ber att »Gud saa wist wille ware hannem naadig» och att barnen skulle få sitt rätta modernearv, sedan all laglig gäld erlagts. Karl lovar också inför församlade dannemän, att barnen skall få ut sitt rätta arv så snart de nått mogen ålder.

De tre barnen får 1000 daler, »dog hand (Karl) samme pendinge shall sellff uten nogen rentte eller affgiffth nyde och beholle hoss sig indtill the kommer till laffue shields Alder». Barnen får också behålla moderns kläder och silver enligt skrivarens förteckning: en fin, fodrad och karmosinfärgad kjortel med bård av hermelin nedtill, en fodrad överkjortel av engelskt (kläde?) med utterskinnsbrämad underkant (fäll) och besatt med sju stora och förgyllda spännen samt en »kaabe» av fint svart engelskt och dessutom ett vitt (silversmyckat?) bälte och en silverkniv, som tillsammans väger 24 lod.

Utöver allt detta lovar Karl Kremmer att hålla sina trenne barn »till tuckt, ære, Mad, öll, sko, kleder» intill de blir myndiga, då de

1000 dalerna, silvret samt kläderna »der mett ubechorrt udj alla maade» skall tillfalla dem.⁶

Ofredsåren 1611–1612

Genom Kristian IV:s i grunden personliga krigsförklaring den 4 maj 1611 inleddes det s.k. Kalmarkriget mellan Danmark och Sverige. För den bristfälligt skyddade staden Vä blev följderna svåra. Medan kriget rasar avlider kung Karl IX av Sverige den 30 oktober 1611 och efterträdes av sonen Gustav II Adolf. Vid denna tid avlider också en av stadens unga hustrur, en kvinna som skulle förblivit anonym om inte Arvebokens gulnade blad bevarat skiftet efter henne.

Den 14 november 1611 förrättas skiftet efter saliga Anne, borgaren Matz Knutssons (Lundbek) hustru. Vintern är i antågande. Dagarna är korta. Församlade i Matz Knuts-

Gravhäll över väborgmästaren Knud Lundbek, död 1608, och hans hustru Kristina Nielsdotter. Numera placerad i Nykyrkan i Vä Mariakyrka.

sons gård är sockenprästen mästare Jörgen Christoffersson i Vä, tillika prost i Gälds härad, borgmästaren Jörgen Hansson, rådmännen den framstående guldsmeden Hans Klavsson, Olof Svendsson (Rogge) och Anders Nickelsson, byfogden Povel Nielsson samt borgaren Johan Nibur. Man skiftar arvet efter Anne mellan änklungen Matz och de gemensamma »smaabörnn» Sidsse, Ingier och Bole/Boel Matzdöttrar samt Knud Matzson (uppkallad efter sin 1608 avlidne farfar, borgmästaren Knud Lundbek i Vä). Barnens mormor Ingri, salige herr Anders (kaplan i Vä) änka, är också närvarande och värderar tillsammans med andra dannekvinnor boets bestånd av kläder – måhända pga. kvinnors bättre kännedom om dessa persedlar. Här finns ett litet förgyllt bälte av rött flöjelstyg (sammet), av vilket mormor Ingri själv äger hälften. Detta bälte tillfaller Sidsse. Gossen Knud hade som »faddergaffue» från farmodern Kirstine, Knud Lundbeks änka, fått 100 »slette» daler eftersom han »fick salige Knud Lundbeks Naffn». Gossen Knud är således född efter farfaderns död 1608. Änklingen Matz Knutsson är skyldig boet 50 daler, som givits till Hospitalet i Vä.

Barnen är små, äldsta dottern nästan åtta år och sonen knappa tre. Fördenskull övertar fadern boskap, hus, gård, ladugården och jorden »wdj Marcken» genom att betala barnen 400 »slette» daler. Av dessa pengar skall sonen Knud utfå sin faddergåva om 100 daler innan han delar resten med systrarna. Till dess barnen blivit myndiga har fadern hand om pengarna och sörjer i vanlig ordning för underhåll, skolgång och annat. Någon ränta skall ej erläggas. Mönstret är bekant. Barnens framtid skall tryggas och nu får änklungen se sig om efter ny hustru.⁷

Domedagen den 7 februari 1612

Vä var befäst med gravar i söder-öster, en naturlig sänka i väster och Kyrkbäcken med

Åldermanskärret samt dammar och två mölledammar/kvarndammar i norr. Vä förefaller således ha varit en »våt» stad, men det hindrade förstås inte fienden. De kända anfallen på Vä 1452, 1509, 1569 och 1612 talar sitt tydliga språk.⁸

Där fanns också Norreport, måhända avritad av Erik Dahlbergh 1678 (se ill.). Strax vid vägen norrut låg väpnargården Brungård/Brunstorp, tidvis säte för den under ägaren på Lillöhus sorterande lokale »hemvärnschefen», landsbyväpnaren som ledde försvaret av Vä. Riddaren Niels Brun bor i Vä 1542–1548 och sköter sannolikt försvaret. Brorsonen Romell Pedersson Brun äger Brungård i Vä ca 1550 och dottern Anne Romellsdotter Brun ärver frälsegården. (Dottern Sidsel Romellsdotter Brun blir genom gifte med Knut Bildt på Mårlanda anmoder till förre svenske statsministern Carl Bildt.) Under stadens sista år fram till 1614 fungerar Romell Pederssön Bruns svärson Jörgen Hansson förmodligen som »hemvärnschef». Han var borgmästare i Vä samt kunglig lensmand och ridefogde i Gälds härad och avled i Kristianstad år 1617.⁹

De kungliga byfogdarna tycks ha delat och övertagit väpnarens roll som ledare av det lokala försvaret under senare delen av 1500-talet. Även här anas viss ärftlighet av uppdraget. Fogdarna/skrivarna valdes typiskt nog ur de ledande familjerna.

Staden Väs borgmästare satt på livstid, vilket var ovanligt för städer vid denna tid. Borgmästarna liksom övriga i magistraten rekryterades ur en liten krets på ca tio släkter, stadens förmästa familjer, en långt driven nepotism som kungen faktiskt kritiserade under 1500-talet. Dessa mäktiga herrar var ofta guldsmeder till yrket.

Följande yrken var representerade i Vä vid denna tid, omkring år 1612:¹⁰ 1 apotekare, 28 köpmän, 1 bagare, 3 murmästare (byggmästare), 1 bardskär (sårsläkare mm), 1 möl-

lare, 1 bödkare (tunnbindare), 2 pottmakare, 1 bösseskött (artillerist), 2 remsnidare, 1 dönnicher (stuckatör), 4 skomakare, 3 fellbereder (garvare), 5 skräddare, 1 glasmästare, 2 slaktare, 1 grydestöber (gelbgjutare), 6 smeder, 4 guldsmeder, 2 snickare, 1 hattmakare, 1 spinnare, 1 hjulmakare, 2 timmermän, 1 kittelsmed (kopparslagare), 1 trädgårdsmästare, 2 vävare, 22 utan angivet yrke.

Av dessa yrkesmän hade Oluf Holgersson Dönnicker utfört den stuckatur på Lillöhus, varav rester i form av stjärnor, lejonhuvuden och annat påträffats vid utgrävningen där. Urtegaardsmanden eller trädgårdsmästaren hette Hans Duglass eller Skotte och var väl en Douglas från Skottland. Köpmannen Mogens Tostesson kallades »Suendsche» och var ursprungligen svensk. Jordägaren och borgaren Hermann von Springe var tysk. Således ser vi att Vä var en invandrarstad vid denna tid.

Apotekaren hette Oluff Karlsson och bardskären Gabriel Jacobssön, vilken varit ute i kriget men återvänt till Vä. Föregångaren, mästare Jacob i Vä, hade 1597 kurerat sockenprästen Axel Erichsson i Norra Åsum, vilken »slagit itu» båda benen. Jacob hade tillkallats och provat sina konster på herr Axel, men patienten hade »icke så hurtigt blivit hulpen» trots att han betalt arvodet. Då anlätades en annan fältskär och under behandlingen avled herr Axel ömkligen. Jacob fick skulden och drevs bort från Vä av Ove Urup, men Jacobs hustru Karine stannade kvar med deras små barn. Efter en tid följde hon maken och de återkom sannolikt inte.

En yrkeskategori som hade betydelse för det kungliga krutbruket i Vä med anor sedan 1500 var salpetersjudarna och deras mästare: väborgaren Jens Nielsson blir salpetersjudarmästare för Villands 1598, väborgarna Zacharias Jörgensson i Helsingborgs län, Jens Christensson i Villands och Peder Skredder i Albo och Torna 1595 och 1593 blev

samme Jens Christensson mästare i Frosta och Färs. 1592 var Hans Jörgensson salpetermäster och 1590 sköttes sysslan av Jens Kremer, båda väborgare. Denna verksamhet hade således sitt administrativa centrum i Vä.

Kyrkoherde var Jörgen Christoffersson och klockare Gudmand Spinch. I Vä fanns en gammal skola, om vilken senare kyrkoherden Ove Christoffersson i Äsphult-Linderöd berättar (1636), att han genomgått den och sedan varit anställd där under sex år som »hörer», dvs. biträdande lärare. Han var född i Vä på 1580-talet och hade »från förste barnsben» uppfostrats i Vä skola och där fått sitt »förste fundamente Latinæ et Grecæ lingvæ». Han hade sett de fattiga skolbarnens förhållanden och donerade därför den 14/8 1636 100 daler till skolbarnens nödortf. Utöver denna skolgång sändes vissa söner utomlands för vidare utbildning, så t.ex. då väborgaren Svend Gorrisson (Rogge) den 16/3 1606 fått utfärdat pass för två av sönerna, vilka då studerade i Flensborg. Sonen Oluff Suendsson blev sedermera borgmästare i Kristianstad och lät bygga en stor korsvirkesgård invid kyrkan och hade ofta Christian IV som gäst.

Bland fastighetsägarna i Vä fanns 6 präster från omgivande landsbygden samt 2 prästänkor, 4 köpmansänkor, 8 hantverkaränkor, 2 adelspersoner och 2 fogdar från närbelägna frälsegods. Folkmängden var vid denna tid ungefär 700–900 personer.¹¹

Den 6 februari 1612 har svenskarna utan framgång belägrat Lillöhus och sedan den 7 slagit läger norr om staden Vä med enligt uppgift 3000 man. Så rycker Nils Stiernskiöld in utan att möta något motstånd och slår läger inne i staden »eftersom borgerskapet var alla förrymda». Borgarna har satt sig i säkerhet på åsen och förmodligen fört med sig så mycket värdesaker som de förmådde transportera.

Svenske kaptenen Peder Birgersson är den som leder bränningen och hans folk har väl tånat på ett och annat halmtak sedan de tomma husen länsats. Röken har säkert med oro noterats av de borgare som satt sig i säkerhet uppe på den skogklädda Linderödsåsen vid nuvarande Munkeberg.

En sägen berättar, att en borgmästardotter försöker förmå kungen att ge order om att släcka bränderna. Vi får föreställa oss scenen vid Brunstorp och Norreport. Kungen till häst, den svenske kaptenen, alla brinnande tak och beredda luntor, de oroliga föräldrarna som kan vara Jörgen Hansson och Anna Brun – hon kommer sedermera att flytta ut till Folkestorp efter 1617, då maken avlidit inne i den nya gården i Kristianstad. Hur det går för den vädjande borgmästardottern vet man inte, men just borgmästare Jörgen Hanssons och Anna Bruns Brunstorp bränns jämte de båda kronokvarnarna Bromöllan vid bron och Bymöllan längs Kyrkbäcken i norr.

Skolan och Mariakyrkan skonas men länsas på allt löst. Prästgården räddas, men prästgårdens »Ladegaard» stryker med liksom S:ta Gertruds kapell. Guldsmiden Hans Povelssons gård plundras. Avkomlingarna till borgmästaren Peder Graa (känd 1510–1537) drabbas också, dock lindrigt. Byskri-varen Peder Jensson (Graa) får sin gårdsdel brandskadad men övriga delar av Peder Graas gård invid kyrkomuren i norr-nordväst klarar sig enligt de byggnadesvärden man noterar i taxeringen år 1613 inför inflyttningen till Allön. Tanken var att väborna skulle erhålla likvärdig egendom i nya staden.

Om eftermiddagen den 8/2 rycker G II A med sitt folk ut ur Vä sedan »staden vart skövlad och avbränd i grunden, vid klockan två efter middagen...» skriver han i ett brev till sin kusin hertig Johan – kanske mest skryt! Då var kungen förmodligen mätt och däst och nöjd med sin bedrift. För de flesta borgarna skulle det emellertid innebära flytt-

ning till den planerade staden på Allön inom två år och bland dessa befann sig Brunstorps och Folkestorpsgårdens ägarinna Anna Brun med familj.

Spåren i Arveboken 1614

Det är svårt att avgöra förörelsens omfattning. En så total brand som Gustav II Adolfs brev antyder bör ha efterlämnat ett tjockt brandlager över hela Vä för vår tids arkeologer att dokumentera. Vid de utgrävningar som ägt rum i Vä sedan 1914 noteras emellertid endast enstaka brandlager (1962–1963) på två ställen.

Endast sparsamt kan spår noteras i dokumenten. I Vä bys Arvebok 1592–1614 nämns efter en lucka 1612–1613 anfalllet uttryckligen endast i några arvskiften.

Den 3 januari 1614 förrättas skifte mellan Ludze, Olof Klensmeds änka och hennes barn. Närvarande är hennes »tilkommende festemand» Godske Godskesson på den ena sidan (ena parten) och hennes fyra barn Svend, Jens, Niels och Michell med deras »laugewergier» Peder Jensson Graa och Per Bösseskötte på den andra. Av detta framgår, att Ludze är syster till Peder Jensson Graa och svägerska till Per/Peder Bösseskötte. Övriga närvarande är byfogden Povel Niels-son, kämnären Johan Kremer samt borgarna Olof Brahe och Gorris Kremer. Man bokför all egendom, lös som fast varav man »saa forliigte» (enades om) att barnen skulle erhålla »förrigtyiuffue (80) slette daller» undantaget deras andel av hus, gård, tomt och trädgård. Dessa ägor skall hållas oskiftade medan deras moder med deras styvfader sköter pengarna för deras räkning jämte deras andel i gården och brukar denna med tilliggande »haffuer» utan att erlægga avgift till dess de fyra uppnått »Laug Alder och de siellff kand fortienne deris föde». Till den dagen har styvfadern och modern pantsatt

De otydliga versraderna
på Arvebokens slutsida.

deras andel i egendomen för 40 daler, vilket de »icke skall maa affhende eller for Pante till Nogen Anden», således varken avhända sig eller förpanta till någon annan.¹²

Den 1/3 1614 skiftar Jörgen Christoffersson Bagare boet med sina barn, sonen Christoffer Jörgensson som var på sitt 20:e år och dottern Kirstine Jörgensdotter som var 10 år gammal. Närvarande var byfogden Povel Nielsson, rådmannen Matz Knutsson (Lundbek), bykämnnären Johan Nibur och byskrivaren Peder Jensson (Graa).

I detta arvskifte nämns uttryckligen, att rikets fiender »de schwenske» vållat boet stor skada 1612 genom »roff och brand». Nu återstår inte mycket av hemmet. Jörgen Bagare är skyldig gott folk stor gäld, som skall uttagas ur det gemensamma boet. Han äger varken hus eller gård eller »Nogidt Saadant». Vid ägoförteckningen 1613 stod han upptagen som ägare till en fastighet värd 50 daler, på vilken han hade särskilt egendomsbrev. Nu lovar han barnen 30 riksdaler, beräknat 74 skilling danska i varje daler, i modernearv »for Kleder och All Boskabsswarer». Utgiften för hustruns begravning har han räknat ifrån. När sonen Christoffer blir myndig, får han själv avgöra om han vill dela lika med sin syster Kierstine »eller icke». Till dess åligger det Jörgen Bagare att svara

för barnens försörjning med »Nödtörfftige Mad och Øl, sko och Kleder» och annat. Först då kan de utkräva modernearvet, något som ger Jörgen en galgenfrist. Om »gud will hieppe hannom» klara alla skulder och hans »Bho och Boning» förbättras, lovar han efter förmåga hjälpa sina barn »Jdermiere» (yttermera) när de så behöver.

I Kristianstad bygger Jörgen Bagare en liten gård vid Kirkegaden norr om Stora torg på skuld och tvingas efter två års innehav avträda den till fordringsägaren.¹³

Av lösa blad

har slutligen blivit en Arvebok. I mer eller mindre helt skick har byskrivaren Peder Jensson (Graa) fört med sig den till nya staden på Allön. Några lösa blad med skiften från år 1599 har bundits in på slutet, och allra längst bak (p. 121) har någon präntat en (plattysk?) vers. Pappret är fläckat, rivet och söndrigt och innebörden osäker.

Lika trasig och osäker var framtiden för stadens borgare. Antingen flyttade de ut på den sumpiga Allön och fortsatte som borgare eller också stannade de kvar i Vä som bönder eller hantverkare. Bönder från Nosaby och Näsby övertog övergivna fastigheter i Vä.¹⁴ En del försvann till andra härader och vissa i

tomma intet. Familjer utplånades. Släktband klipptes av. Som lösa blad spreds väborna för vinden.

Summary

“Wäby Arvebok” consists of deeds of inheritance, i.e. the distribution of the estates of deceased citizens among their heirs in the town Vä in Skåne during the period 1592–1614. In this article the author has used that source to find information about the social structure of the inhabitants of Vä during the final years of its existence as a town. Vä suffered badly during the war 1611–1612 when the town was plundered and burnt by the Swedish army. In 1614 its citizens were ordered by king Christian IV to leave Vä and move to Allön where a new, more easily defended town (Kristianstad) was to be established. The “Arvebok” gives some insight into how the war and the forced move to Kristianstad affected individual families. The consequences of the war are better assessed by means of the 1613 assessment for taxes on real property.

Noter

¹ *Flensmarck Skånelands Medeltid ; orter & ätter*/FSM: G, Polen 2014, (Graa) s. 174 m.fl.; Kristianstad Stadsarkiv J:I, LLA. Arveboken.

² Arveboken p. 4v.

³ Ibid. p. 4r, 5v.

⁴ Ibid. p. 5r.

⁵ Ibid. p. 54v – 56v.

⁶ Ibid. p. 6r – 7v.

⁷ Ibid. p. 108r – 109r.

⁸ Flensmarck, Tor, »I begynnelsen var Vä», *Föreningen Gamla Christianstads årsskrift* 1999, s. 5–28 och »Dödsdomen 1612 – Vä stads sista tid», *Gärds Härads*

Hembygdsförenings Årsbok/GHHÅ 2012 s. 60–69 med noter.

⁹ FSM:B, Polen 2003, Brun i Vä s. 322–331.

¹⁰ Förteckningen o. 1612 är sammanräkning ur Arveboken. Som jämförelse anges yrken noterade på 1580-talet, se Flensmarck, Tor, »Hantverkare i Vä på 1580-talet», GHHÅ 1992, s. 67–74. I denna förteckning av hushåll inför stadens köp av egendomen Bockeboda 1584/85 noteras 12 skomakare, 9 skräddare, 8 krämare eller handlare, 7 guldsmeder, 5 remsnidare, 4 snickare, 4 hattmakare, 3 smeder, 3 grytestöpare, 3 glasmästare, 2 timmermän, 2 bardskärare, 2 möllare, 2 knivsmeder, 2 sadelmakare, 1 svärdfejare, 1 lekare, 1 laggare, 1 sidenvävare (ladmager som väver sidenband), 1 körsnär, 1 krutmakare, 1 klockare, 1 skinnare, 1 hackelseskärare, 1 murmästare, 1 murare, 1 pipare, 1 grävare (dödgrävare?).

¹¹ GHHÅ 2012 not 6.

¹² Arveboken p. 111 r.

¹³ Ibid. p. 112 v.

¹⁴ Jeppsson, Gert, »Kristianstad – Hammar – Övedskloster, det ojämlika mageskiftet 1614», *Ale nr 2* 2014 s. 2–16.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Wäbys Arvebok, LLA Kristianstads Stadsarkiv J:I Arveboken.

Tryckt litteratur

Flensmarck, Tor, *Flensmarck Skånelands Medeltid ; orter & ätter* FSM:B, MonitorFörlaget, Polen 2003.

Flensmarck, Tor, *Flensmarck Skånelands Medeltid ; orter & ätter* FSM:G, MonitorFörlaget, Polen 2014.

Flensmarck, Tor, »Hantverkare i Vä på 1580-talet», *Gärds Härads Hembygdsförenings Årsbok* GHHÅ 1992.

Flensmarck, Tor, »I begynnelsen var Vä», *Föreningen Gamla Christianstads årsskrift* 1999.

Flensmarck, Tor, »Dödsdomen 1612 – Vä stads sista tid», *Gärds Härads Hembygdsförenings Årsbok* GHHÅ 2012.

Jeppsson, Gert, »Kristianstad – Hammar – Övedskloster, det ojämlika mageskiftet 1614», *Ale nr 2* 2014.

Sociala relationer vid Andrarums Alunbruk, 1758–1787

Av Thomas Björkander

Fil.mag. i historia, Lund

I Andrarum, beläget vid Christinehofs slott i Skåne, fanns under nästan 300 år vad som beskrivits som Skånes största industri. Storhetstiden inföll på 1700-talet, då närmare 900 personer bodde på bruksområdet. Idag är det ett naturskönt område med endast knappt märkbara minnen från alunbrukets tid. Ett av de få hus som står kvar är Magasinet, som fungerade som brukets affär. Där hämtade arbetarna ut en del av sin lön i spannmål och andra förnödenheter. Den här artikeln handlar till stor del om magasinet; om löner, om skuldsättning och om relationerna mellan anställda och ägare. Artikeln tar sin början precis i en brytningsperiod mellan expansion och tillbakagång då de sociala relationerna diskuteras i korrespondens och tingsprotokoll och ställs på sin spets och utmanas. Huset och bruksområdet är fortfarande i samma familjs ägo som det varit sedan tidigt 1700-tal: släkten Pipers.

Inledning

Alun var fram till 1800-talet en mycket viktig handelsvara och hade ett flertal användningsområden: för garvning av skinn, för framställning lackfärger, förvaring av skinn och hudar och som betsningsmedel i färg.¹ Från 1500-talet och framåt kom alun att utvinnas ur alunskiffer på flera ställen runtom i Europa, och Andrarums alunbruk, beläget i Skåne cirka 10 kilometer från Brösarp, anses vara Skandinaviens första, grundat 1637 av den danske adelsmannen Jockom Beck.² I början av 1700-talet köpte den mycket förmögna grevinnan Christina Piper upp kreditorens fordringar på bruket. Tiden under Christina Pipers ledning brukar benämnas brukets storhetstid och 1728 nådde man den största årsproduktionen, nästan 5800 tunnor.³ År 1753 var vinsten från alunbruket 58 493 daler silvermynt.⁴

Från och med ungefär 1760 inträdde en tillbakagångsperiod, beroende på framför allt brist på ved, utländsk konkurrens samt 1760-talets stora prisökningar, till vilket vi återkommer.⁵ 100 år senare började den slutliga nedgången, då man hade börjat framställa

alun på kemisk väg till betydligt lägre pris.⁶ Tillverkningen av alun upphörde slutgiltigt i början av 1900-talet i Andrarum, som därmed blev Sveriges så väl första, som längst producerande alunbruk.⁷

Förslag på löner och skuldsättning 1758

I ett brev från 1758 diskuteras för första gången ett fenomen känt som skuldsättning och som är ett uttryck för de sociala relationerna mellan bruksledning och arbetare. Det var ett system som konkret bestod i att arbetarna inte fick ut hela sin lön i pengar, utan istället kunde ta ut framför allt spannmål i brukets magasin/affär. Att systemet brukar benämnas skuldsättning beror på att arbetarna ofta kunde ta ut varor för mer än vad man tjänade i lön, det vill säga skapa en skuld. Forskningen har tolkat detta på olika sätt, till exempel som ett sätt från arbetsgivarens sida att hålla kvar arbetskraften på bruket, men också som en trygghet för arbetarnas försörjning under sämre tider.⁸

År 1758 gjorde den vid bruket anställde

Andrarums alunbruk. Efter G. Burmans teckning 1680.

hovkamrer Thomas Broomé en uträkning på hur stora arbetarnas löner skulle vara, samt för ungefär hur mycket en typisk arbetare tog ut varor i brukets magasin. Brevet sändes till brukets ägare greve Carl Fredrik Piper på dennes slott Krageholm i mars 1758 och inleds på följande sätt:

Uträkning Classevis författat, öfver arbetarnes upbörd, i denna nu, Gudi klagat öfver all måtta dyrhet på de tärande varur och i synnerhet säden, samt deras förtienst [...]⁹

Broomé har delat in arbetarna i olika klasser efter deras arbetsförmåga och beräknat att en arbetare av första klassen (den skickligaste) hade en årlig sammanlagd utgift på 150 daler silvermynt och 5 öre. Samma arbetare hade en årsinkomst på 102 daler och 12 öre beräknat på 364 arbetsdagar, där lönen mellan påsk och Mikaeli (september) var 10 öre om dagen och under vinterhalvåret 8 öre om dagen (på varje daler silvermynt gick 32 öre).¹⁰ Den flitigaste klassen av arbetare skulle i så fall skapa en skuld på drygt 47 daler årligen, då lönen inte räckte till. För en mindre flitig arbetare blev skulden ännu högre, då denne av bland annat »felande håg» inte arbetade lika många dagar om året och därmed hade lägre förtjänst. Klassningen

hade också med arbetsuppgifterna att göra, det tyngsta arbetet var det som gav mest lön.

Broomé: kommenterar själv dokumentet och skriver angående de flitigaste arbetarna och deras familjer

lär väl göra någon besparing i upbördén särdeles de som hafva Koor och annat att hushålla med och sålunda deras skuld förmodligen blir något mindre än förslagsvis här frammanföre är utsatt¹¹

I anslutning till detta menar han att svårt väder, sjukdom och annat kan medföra att skulden ökar. Detta anses inte som något problematiskt, utan intrycket är snarare att det är positivt med högre skulder. En anledning tycks vara problemet med att en del arbetare var ovilliga att arbeta helgdagar, vilket man önskade från brukets sida. En rimlig tolkning är att Broomé med skuldsättningen hoppades få arbetarna att arbeta fler av dessa dagar, men brevet kan också ses som ett medel att kontrollera ekonomin i svårare tider.

Arbetaren Jöns Löfdal

Det första bevarade brevet från en arbetare i arkivet är från arbetaren Jöns Löfdal till greven 1758. Löfdal skriver redan i inledningen om grevens

berömt Nåd och medlidande emot alla fattige och nödlidande, har gifvit mig anledning med denna, min aller ödmukaste böneskrift, att nedlägga och med lika underdånighet bönfälla, denna min ringa och enfaldige ansökning ej må till onåd uptagas.¹²

Forskare som den engelske historikern E.P. Thompson menar att 1700-talet är en brytningsperiod för relationerna mellan patron och klient, det vill säga patriarkalism. Vid denna tidpunkt skedde enligt Thompson en förändring då *underkastelse* byts till *förhandlingar* mellan parterna. Det kan också betecknas som ett konfliktperspektiv eller ett uttryck för maktutövning.¹³ Om man kort ska sammanfatta själva kärnan i de patriarkala relationerna, står *välvilja* i centrum. En godtycklig välvilja från patronens sida, som i sin tur skall återgäldas med underdånighet av klienten.

Ur en patriarkal synvinkel är det tydligt att Löfdal vädjar till grevens ömsinhet, som han beskriver som berömd. Han framställer sina krav som ringa och är noga med att inte vilja hamna i onåd hos greven, vilket visar på att relationen mellan patronen och klienten krävde underdånighet från klientens sida. Kärnan i hans brev är att han arbetat på bruket i 45 år tills han sedermera brännskadades i arbetet och »fältskiären måst bortskära stora stycken af min kropp, både af ben och län-der». Efter att han sedan inte kunnat arbeta, blev hans hus enligt Löfdal tillordnat en annan arbetare, trots att han själv byggt och bekostat det. Vad som ytterligare komplicerat situationen tycks ha varit att så väl bruksdirektör Rytting som inspektoren Malmström avlidit. Bådadera uppges ha givit försäkrän om någon form av ersättning för huset. I brevet ber Löfdal istället greven själv om »en liten nådepenning» och avslutar med att hänvisa till att greven ska få en högre belöning:

Nåde Välljörningar, böra eller kunna aldri bli af den store guden olönta, det iag med mina tårar skall anropa om, och framleffer, till min dödstimme¹⁴

Vad som följer på detta brev är först ett dokument med information om Löfdal, skriven av någon på magasinet. Här uppräknas hans skulder genom tiderna. När de avskrevs 1735 uppgick de till 131 daler 16 öre. 1754 var skulden åter 93 daler 4 öre, av vilket han avbetalade 2 daler 2 öre. Det intressanta är sedan att det står att greven betalat 222 daler 18 öre för Löfdals hus, vilket stämmer exakt med den »avskrivna» skulden 1735 adderat med 1754 års skuld. Brevet avslutas med att Löfdal bör vara tacksam för att få »fritt huus varelse i sin öfriga lifstid» med vilket antagligen åsyftas fritt boende. Orsaken till skuldsättningen tillskrivs svåra tider och sjukdomar, vilket visar att skuldsättningen redan före denna undersökning var förekommande, om än inte systematiskt redovisad.

I ett annat brev daterat den 16 december fastslås att Löfdal får hospitalets lediga rum, eftersom det inte fanns några andra sökande manspersoner.

Slutsatsen av Jöns Löfdals berättelse är att hans vädjan till grevens välvilja inte tycks ha haft någon större inverkan, och att det istället var det faktum att ett rum var ledigt på hospitalet, som gav honom en något tryggare ålderdom. Att han fick en plats på hospitalet kan kanske ses som uttryck för välvilja, men inte från patronens sida, då han inte tycks ha tagit beslutet. Man kan trots det säga att Löfdal lyckades med sina intentioner, då han de facto fick ett rum.

Sommarlön 1760

Det finns även några mer temporära inslag i verksamheten som kan ses som uttryck för brukets välvilja; ett exempel är ett dokument från oktober 1760 som specificerar »sommardaglön för åtta dagar uprättad den 23 oktober 1760 derefter dem blifvit af Högregfvelige Herrskapet Nådigst skänkt penningar till Kläder».¹⁵ Begreppet sommar-

lön är något förvirrande, men det framgår att det är en form av bonus »[m]edan Spannemålen och Victualie Persedlarne varit i framledne tiden så ganska dyra at de icke förmått kiöpa sig kläder utan sig i ansenlig skuld fördjupat».¹⁶ De flesta arbetarna fick 2 daler silvermynt och 16 öre, dottrarna 2 daler 4 öre eller 1 daler 16 öre medan sönerna i allmänhet fick 1 daler 16 öre eller 1 daler jämnt. Hustruns ersättning är mer ojämn men de flesta tycks ha fått 1 daler 24 öre eller jämnt 2 daler silvermynt. Totalt delades drygt 553 daler ut till arbetarna att använda till kläder. Detta dokument är dock en engångs-företeelse.

I samma förteckning finns längst ned ett tillägg från 1761 angående arbetaren Sine. Hennes pengar hölls inne då hon »en tid varit inne från Bruks arbetet har nu sedermera gifvit prof af flit och derföre med sina med sina gelikar af Bruks Contoirtet utbekommit [1 daler 24 öre]».¹⁷ Sine ansågs antagligen inte vara en fullgod arbetare. Att pengarna hölls inne för att sedan betalas ut när hon »gifvit prof af flit» kan tolkas som att kontrollen på bruket var stor och att relationerna mellan arbetsledning och arbetare var direkta och med en patriarkal prägel. Hon fick sin ersättning först då hon själv »givit» sitt arbete till bruket, en klart ömsesidig relation. Intressant är också hur man identifierar arbetarna som en helhet, då hon återinträdde bland sina gelikar. Exemplet Sine visar också hur man från brukets sida tillämpade såväl straff som belöning.

Armbössa

1673 skapades en ordningsstadga för alunbruket av Bergskollegium efter mönster från andra svenska bruk. De 31 paragraferna innehöll rättigheter och skyldigheter för arbetarna, straff för brott mot paragraferna, men också föreskrifter för armbössa och bergsting. Bergstinget var brukets egen dom-

stol, som från 1694 och framåt leddes av bergmästaren som var avlönad av staten.¹⁸

Armbössan, ifrån *armod* som betyder fattig, syftade till att hjälpa de fattigas försörjning, främst äldre, änkor och föräldralösa barn. Det fastslås att varje arbetare skall betala ett öre silvermynt varje månad, och varje kvinna ett halvt öre.¹⁹ Bruket var ålagt att för varje aluntunna skänka ett öre till kassan och varje betjänt skulle ge en procent av årsinkomsten.²⁰

I 1765 års Cassa Förslag för Andrarums Alunbruk finns posterna »Understöd för Olyckeliga» (totalt 70 silverdaler), »Armbösse Penningar», och »Hospitals Lemmarnes Underhåll». Denna innehåller en uppräknings av åtta äldre arbetare som fått ett understöd av 12 silverdaler vardera årligen, att hämta ut varor för i magasinet. Posten »Hospitals Lemars Begravning» upptar 4 riksdaler och 16 öre för begravnings av den gamle arbetaren Jöns Löfdal som figurerat tidigare.

Brevväxlingen mellan bruket och greve Carl Fredrik Piper 1767–1768

1767 sändes en rapport från ledningen på bruket till patronen. Anledningen var i huvudsak att det år 1767 arbetade fler personer vid bruket än 1756 trots att produktionen 1767 var betydligt mindre. Orsaken till denna minskning i produktionen anses i huvudsak vara bristen på ved.²¹ Avsändaren ondgör sig över antalet »ständige arbetare», då lönekostnaden jämfört med 1756 visade på en förlust av 4000 daler silvermynt, vilket föranleder honom att rekommendera en minskning av arbetsstyrkan med 1/3.

I korrespondensen finns ett stycke som ur skuldsättningsforskningens synvinkel är intressant:

Ett inkast på hvad sätt, man kunde giöra sig qvitt, detta öfverlops Folket tyckes med något skiäl kunna besvaras, at en del Pojkar, men mäst Flickor, som

redan är gjäldbundne kunde släppas ut i tjänst på Landet, till dess de åter, efter hand behöfvats vid Verket, och då, de alltid, såsom gjäldbundne, kunde tagas tillbaka.²²

I ovanstående citat är tämligen klart att då ungdomarna har »gjäld», det vill säga skuld i bruket, kan de alltid tas tillbaka.

I detta brev finns inslag som närmast pekar på arbetarna som livegna, vilket Thompson menade var karakteristiskt för perioden i England, att överheten fortfarande hade bilden av arbetaren som ofri. Han skrev också att i de fall där själva patronen inte bodde vid godset kunde detta förhållande skärpas ytterligare. Patronen vid alunbruket var aldrig bofast vid bruket, eller för den delen vid intill liggande Christinehofs slott. Samtidigt är detta endast förslag på förändringar till bruksledningen, som svarade med ett brev i mars 1768.

Pipers svar är i mångt och mycket en upprepning av de förslag som ges ovan. När Piper skriver om att permittera en del unga flickor och pojkar har han dock andra ordval än i förslaget, då han skriver att alla de »som sielfva torde wara hugade, at wid nästa michaeli tid begifva sig ut på landet i tjänst, blifva permitterade till ett antal i det minsta af 50 Pärsoner[...]».²³

Ordvalet är något mildare, men innebär den samma; minst 50 personer skulle permitteras, deras skuld skulle antecknas, och vid behov skulle de kunna återkallas till bruket. Piper uppmanar också att »större delen af de friska arbetskarlarna permitteras på viss tid» för att på så sätt kunna arbeta på landsbygden. Synen på en del arbetare som overksammar går igen även från bruksägarens sida, då han skriver »[...] men ifall de som gjäldbundna, och mindre bekymrade öfver gjäldens tillväxt, därtill skulle finnas tröga och motvillia, så böra de sådant oaktadt, lika fult upmuntras och påläggas at gå ut, så många som för winter arbetet på wärket icke

behöfvas».²⁴ Om de sedan hade lyckats få arbete är en annan sak, då Andrarum ligger ganska långt från större orter, och bondebefolkningen under vintertid knappast kan ha haft samma behov av säsongsarbetare som vid vår och höst. Bruket stod som bekant still när vädret inte tillät drift, det vill säga vintertid, och det är också den period då annat utearbete i huvudsak ligger nere. Det är ändå intressant att notera att greven inte använder ett ord som »lättingar» utan istället beskriver det som att det gäller de som själva vill. Detta kan tolkas som att patronen hyste viss omtanke om sina anställda, men samtidigt är det knappast ett bevis på att så var fallet.

Skuldsättningens utveckling under 1760-talet

Som ett resultat av Pipers och bruksledningens brevväxling angående rationaliseringen av bruket, finns en företeckning från den 1 maj 1768 över de arbetare som vid »nästa Michaeli» (september) samma år »vilkorligen Permitteras» samt en förteckning över deras skulder; totalt blev 55 arbetare permitterade.²⁵ Det framgår av handlingen också att de får arbeta kvar för daglön och att de därför kan fortsätta att nyttja brukets magasin. Detta kan ses som ett led i att säkra deras matförsörjning, men det ökade också skuldsättningen, och därmed bindningen till bruket, trots att dessa inte längre hade fast anställning.

I en jämförelse av arbetarnas skuld med en liknande förteckning från 1762, finner man en väldig ökning av skulden, men detta kan till viss del förklaras av kraftigt ökade priser i hela landet. Ekonomihistorikern Lennart Jörberg pekar i en studie på hur priserna ökade kraftigt under perioden 1732 till 1775, med i genomsnitt 130 procent. Den största ökningen skedde under en tioårsperiod mellan mitten av 1750-talet och framåt, orsakat av inflation som delvis var en konsekvens av

pommerska kriget.²⁶ Enligt Jörberg skedde under särskilt 1759 en kraftig nedskrivning av valutan, året efter hovkamrer Broomés förslag till löneförändringar.²⁷

En lönespecifikation för arbetarna vid »Lilla Wärr» för januari 1768, alltså före greve Pipers förordning, specificerar lönen för vinterhalvåret. En manlig arbetare hade 8 öre om dagen, hustrun 6 öre, och barn mellan 4 till 6 öre. Dessa siffror är samma som i Broomés förslag till löner 1758, vilket i sin tur stämde med en lönesedel från 1760 och implicerar att lönen var oförändrad mellan 1758 och 1768.²⁸

Förändringar oktober 1768

Den 10 oktober 1768 var samtliga bruksarbetare samt ledningen för bruket, inklusive greve Piper, närvarande vid bergstinget. Det bevarade dokumentet är ett utdrag ur domboken vid Bergstinget, och inleds med att bruksägaren »så som ägare till Andrarums Alun wärk funnit nödigt giöra någon förändring vid Bruksfolkets aflönande härstädes till förkortande af Räkenskapernes vidlyftighet [...]».²⁹ I huvudsak berörs fem punkter med viktiga förändringar för arbetsförhållandena. Tyvärr finns det inga säkra belägg varför dessa förändringar skedde, det finns inga bevarade klagomål från arbetare eller förslag från inspektörerna till bruksägaren. Förändringarna måste dock ha skett i någon form av sammanhang, och då bruksägaren skriver att han med »ömhet och välbehag» ser på arbetarnas mångåriga tjänst, är tonen en helt annan än i tidigare brev, vilket är föga förvånande då detta lästes upp för arbetarna medan de tidigare breven var av mer intern karaktär. De fem punkterna som räknades upp gick i korthet ut på följande:

1. Att skulderna efterskänktes så vida inte »en eller annan skulle draga liksom någon rättighet theraf at gå ifrån Bruket, då, och i

slikt fall gälden skall stå öppen, och en sådan ånyo påföras».

2. Löneförhöjning med 50 % på daglönen för kvinnor och barn vinter och sommar, och för män mellan påsk och Michaeli. Löneförhöjning för män till fjorton öre silvermynt mellan Michaeli och påsk, det vill säga under den lågintensiva perioden, undantag för tyngre arbeten som fick ett ständigt påslag av 50 %.
3. Halv daglön för sjuka eller arbetare som skadats i arbetet.
4. Att två tredjedelar av lönen skall betalas med varor och en tredjedel i pengar, med brasklappen att de anställda inte längre får ta ut mer i magasinet än vad lönen tillåter.
5. Att de som arbetat på verket sedan barnsben får stanna kvar utan »alt för stor afkortning på daglönen. På thet, en sådan trogen arbetare, icke må lida nöd, vid tilltagande åren».

Med dessa förändringar lovade arbetarna sin trohet mot bruket och att »nu återgå, hvar och en, till sitt Kall sedan them blifvit Kundgjort at förloppet häraf till säkerhet å ömse sidor för Framtiden[...]».³⁰

Vad som är viktigast i detta sammanhang är tveklöst inflationens betydelse. 1760-talets prisökningar har troligen medfört att bruket istället för att höja lönerna ökat arbetarnas krediter. Den enorma skuldökningen som skett under detta decennium måste till slut ha fått bruksledningen att inse att den var på nivåer som var helt omöjliga att betala tillbaka. Under en tioårsperiod med enorma prisökningar hade alunbruket »löst» detta genom att öka skuldsättningen, vilket slutligen måste ha lett till en ohållbar situation med konsekvensen att bruket avskrev skulderna. Det skall också påpekas att lönerna varit oförändrade under samma tioårsperiod.

Skuldsättningens betydelse för kvarhållningen av arbetare var kraftigt förminskad,

vilket för arbetarna medförde att när värdernas kontraktstid var över, tvingades de antagligen inte stanna kvar enbart i syfte att kunna återbetala sin skuld. Det sista bevarade dokumentet som berör arbetarnas skulder är ifrån 1791 och är en uppräknings på åtta arbetares skulder, totalt 50 daler. Viktigt är att notera att dalern devalverades 1776 och detta motsvarar 300 daler silvermynt, vilket var ett ganska stort belopp. Åtminstone en av arbetarna hade dock olovligt avvikit från bruket.³¹

Bergstingsprotokollet 1770

Den 23 juni 1770 hölls bergsting vid alunbruket. Kallade var samtliga arbetare, samt ledningen för bruket, undantaget greve Piper. I protokollet uttalar sig hovkamrer Montan att något som bekymrade greve Piper var en osed bland nya arbetare att »tadla Magazins varorne och med miss nöje uptake, de största prof af en Ömsint Bruksägares omvårdnad för sin Betiening».

Missnöjet tycks framför allt ha yttrat sig i

att arbetarna krävde att spannmålen som såldes i magasinet skulle harpas (siktas, sållas) och rengöras före försäljning, vilket inte varit fallet tidigare.³² Förändringen var ett sätt från brukets sida att höja priset utan någon egentlig prisökning, genom att ge mindre spannmål för samma pris. Bruksledningen uttrycker sitt missnöje över denna klagan genom att uttrycka att arbetarna »eij med otacksamhet bemöta den ynnest, dem vederfares genom lättheten at utan besvär och kostnad, få på Bruksbacken hemta, alla, deras nödige lifsmedel».

Vad gäller spannmålen, fick arbetarnas klagan här ingen effekt, då det hänvisades till ett tidigare beslut att avskaffa harpningen, för att istället behålla det gamla priset på spannmål, vilket arbetarna också önskat. Därmed kan man dra slutsatsen att även om priset var det samma, fick arbetaren mindre för sina pengar, och mer arbete, då spannmålen var obehandlad.

Det diskuteras vidare att greven varje år gjorde betydande förluster genom försäljning till ett billigare pris på magasinet, och att

Magasinet.
Foto: författaren.

»[...] dagspenningen, för kort tid sedan, så ansenligen tilökt, att Bruksfolket, skiäligen, bör vara klagolöst». Med detta åsyftas löneförändringarna i oktober 1768. Samtidigt tog bruksledningen nu tillbaka en del av lönehöjningen genom att göra spannmålen dyrare.

Ännu viktigare än diskussionen om spannmålen i protokollet, är en förordning, eller snarare ett förbud, för arbetarna att infinna sig fler än två personer från varje panna till bruksledningen för eventuella spörsmål, »[h]wilka med beskiadelighet böra ärendet framföra». Protokollet framhåller detta som ett led i att förhindra »[...] det oskick, som genom slikt tillfälle, befordras, då mången låter förleda sig, för sällskaps skull, at deltaga, i andras förseelser». Det tycks därmed inte vara helt ovanligt med olika former av missnöjesyttringar från arbetarnas sida, då i så fall detta förbud vore meningslöst. Vidare framhålls det att klagomålen skall undertecknas skriftligen för att det därmed tydligt skall framgå vilka som deltar, och bruksledningen vid ogrundade anklagelser på så sätt skulle kunna åtala personerna i fråga vid tinget. Då detta var en tid då stora delar av befolkningen inte var läs- eller skrivkunniga, måste detta förslag haft stor inverkan på arbetarnas möjligheter att uttrycka sin klagan över bruket, vilka redan tidigare knappast kan anses ha varit särskilt stora. Än viktigare var att det blev farligare att klaga, då man genom sin underskrift kunde hållas ansvarig.

Protokollet från 1770 är sammanfattningsvis i mångt och mycket en bekräftelse på avtalet från 1768, med ytterligare åtstramning vad gäller arbetarnas möjligheter att klaga över sin situation.

Brevet från bruksarbetarna 1776

Ett brev undertecknat av samtliga bruksarbetare sändes till greve Piper våren 1776 och behandlade delvis samma fråga som togs upp

i tingsprotokollet 1770, nämligen spannmål. Man skriver »at uti störste Ödmiukhet våra besvär föredraga».³³ Det första klagomålet rör priset på spannmålen i brukets magasin, där arbetarna anser priset skall motsvara »något nära efter det kiöp och pris, som den i landet går och gällar» eller att man istället skulle få ut sin lön i pengar.³⁴ Detta pekar på att patronens löfte 1768 att arbetarna skulle få ut en tredjedel av lönen i pengar (vilket också stadgades redan i gruvartiklarna) inte hade infriats, då arbetarna uppenbarligen inte var i position att handla sina varor på annat håll. I gruvartiklarnas paragraf 23 framgår nämligen att priserna i magasinet ska följa »det värde och markegång i nästa köpstad, att folket kunna dermed benöjda vara, uti sådant fall kunna arbetsfolket deras lön till halfparten med reda penningar betalt blifva».³⁵ Därmed tycks gruvartiklarna inte ha tillämpats fullt ut, då arbetarnas krav påminner om det som redan fastslås vara fallet enligt gruvartiklarna.

Brevets andra punkt anholder om att även andra produkter, »Fläsk, Kiött, Åhl och Ister» samt »drickat» skall säljas till vad man kallar »gångbart» pris. Den tredje och sista punkten »Klaga alla Bruks arbetare öfver för knappt mål på Spannemålen» vilket innebar att arbetarna ansåg att man fick för lite spannmål tilldelat i magasinet, då det »borde efter gammalt och alla tider brukeligt väga Två Lispund» medan man bara fick för »33 a 34 marker». Det vill säga mindre vikt för samma pris.

Sammanfattningsvis ville arbetarna med detta brev i huvudsak uppnå två mål; det första att bruksmagasinet skulle tillhandahålla varor till ett pris motsvarande det i övriga landet, och det andra att magasinet skulle väga upp spannmålen enligt gamla seder och bruk. Brevet avslutas med hänvisningar på arbetarna som fattiga och att de inte har som avsikt att skada patronen. Ar-

betarna skriver också att de har förtroende »till Högädle Herr Sekreteraren at han mildrar och Limiterar dett på bästa sätt, hwarom Wij äfven, allerödmiukast anhålla och bönfalla».³⁶

Samtidigt som arbetarna framför sina krav är de mycket noga med att hålla en formell, för att inte säga underdånig ton och skriver i slutet av brevet att de har *förtroende* för att sekreteraren underlättar deras situation. Här är kanske också brevets tydligaste bevis på det förhållande som rådde mellan klient och patron, då arbetarna åtminstone låtsas ha förtroende för att patronen och/eller hans ställföreträdare ska underlätta deras situation.

Vad som är intressant är att priserna i Kristianstad län inte visar på någon märkbar ökning av priset på råg och korn, om man jämför 1775 med 1776 och tar med myntförändringen i beräkningen.³⁷ Därmed tycks inte yttre omständigheter förklara arbetarnas missnöje, vilket pekar på att missnöjet berodde på att lönen inte räckte till.

Svaren från bruksledningen

Carl Gustaf Piper sände från Stockholm den 17 maj 1776 ett första svar på arbetarnas brev, avsett till någon av inspektörerna.³⁸ Greven är noga att påpeka att avslag på priset inte kan göras utan »min betydande Skada» men meddelar dock att nya lägre priser skall gälla från den 1 juni, »hwarigenom jag hoppas blifwa förskont för dylika ansökningar». Det framgår också tydligt att detta budskap skall föras fram till arbetarna: »[...] hwilket ni på befallning har at antyda samtelige Bruksarbetarne, jemte det Ni på mina wägar dem åtwarnar at låten sig åtnöjia med hwad jag genom Er förordnar».³⁹

Det finns också ett andra dokument, en resolution från den 5 juli samma år. Denna är skriven på det ursprungliga brevet från arbetarna, som sänts upp till greven i Stockholm.

Den af Samtelige Bruksarbetarne hos Herr Kammereren Mårten Meurling giorda ansökan, hwilken mig genom posten blifwit öfversänd, kan jag till ingen del willfara, utan jemte afdrag på första och andra puncten åtwarnar Samtelige Bruksarbetarne att låta Sig åtnöjia med hwad jag hittills genom Kammere-
reren Meurling förordnat. Helst jag utan afseende på min egen Skada fogat mig så nära möjligt warit, till deras åstundan.⁴⁰

Resolutionen är en bekräftelse på ovanstående skrivelse, om än med mer hotfull ton. Även om greven skriver att han inte kan bevilja arbetarnas krav, bekräftar han samtidigt de lättnader som beslutades den 17 maj. Om detta innebar att de prissänkningar som skulle genomföras den 5 juli verkligen kom till stånd går inte att fastslå med säkerhet, men av brevet att döma verkar så vara fallet, trots de stränga orden. De sista meningarna innehåller också ett tillmötesgående av klagomålen om för lite mål på spannmålen, då han skriver att det skall »försökas och göras lika» som i Kristianstad.

Genom detta fick därmed arbetarna troligen även viss förbättring i uppvägningen av spannmål. Vad brevväxlingen från 1776 tillför är att det visar att bruksledningen inte kunde behandla sina arbetare hur som helst trots att man var den enda större arbetsgivaren i trakten. Liksom enligt 1770 års bergstingsprotokoll ställer arbetarna krav, skillnaden är nu att man faktiskt fick igenom en del av dem. Detta står i motsats till patriarkalismens bild av vördnadsfulla arbetare och visar också att patronens hegemoniska ställning inte var outmanad.

Hot om strejk 1782

1782 finns ytterligare ett exempel på arbetarnas protestyttringar, där det går att utläsa att förtroendet för patronen minskat, då det finns hot om arbetsnedläggelse med i bilden. Den 30 mars 1782 skriver greve Piper ett brev till kamrer Meurling angående en ansökan från bruksarbetarna beträffande deras »nödständta

belägenhet» vilket nu greven ville lindra genom att från och med april månad lämna ut 2 kaggar säd i proportionen 1/3 råg och resten korn mot ett avdrag på en riksdaler av lönen.⁴¹

Det mest anmärkningsvärda är tonen i brevet; ett exempel är att Piper skriver att arbetarna bör se med *tacksamhet* på »det lindriga pris jag dem med min märkeliga förlust lämnat uppå Spannemålen». Detta är resonemang som använts även vid de tidigare klagomålen på spannmålen. Han skriver också att då han med »ömhet, gjordt alt hwad igöras kan, så wil jag numera icke af dem höra eller emottaga vidare ansökningar eller projecter i den delen [...]». Genom grevens uppoffringar ska därmed arbetarna vara nöjda och man kan ana en viss irritation då han inte vill höra mer av arbetarna, samt det faktum att arbetarna inte svarar med underdånighet.

Tyvär finns inte arbetarnas egna krav bevarade, utan enbart ytterligare ett brev från greve Piper, den 23 april 1782, det vill säga knappt en månad efter föregående brev. Greven hade

förnummit, det Bruks arbetarne oagadt det lindriga pris jag dem med min märkeliga förlust lämnat uppå Spannemålen likväl därmed icke funnits nöjda, utan twertom påstå och wilja mig föreskrifwa andra hwilkor under hotande att i widrig händelse deras arbete wid denne Månads slut nedlägga [...]»⁴²

Längre ned skriver greven hur missnöjd han är med dylikt uppförande och uppmanar bruksförvaltningen att vidta alla möjligheter för att med hjälp av lagen straffa arbetarna, och till detta skulle inga kostnader sparas. »Ett dylikt sielfswäld och uppförande är i hela Swerjes rike oerhört, och bör således somligom till wälförtient straff och androm till warnagel på det alfvarsammaste beifras». Starka ord används och det är tydligt att greven är närmast chockerad över att arbetarna hade fräckheten att hota med arbetsnedläggelse.

Tyvär finns det inget bevarat rättsmaterial som bekräftar att det verkligen vidtogs stränga åtgärder, vad som finns är i stället ett tingsprotokoll över en faktisk arbetsnedläggelse några år senare. Denna ger visserligen överhetens bild av händelseförloppet, men låter arbetarna komma till tals. Det är också den enda källa som finns.

Arbetsnedläggelsen 1787

Den 24 april 1787 lade femtiotvå arbetare vid alunbruket ned arbetet »med utlåtande at ej befatta sig med thet arbete hvartil de blifvit viste».⁴³ Arbetarna förklarade vid tinget att de av oförstånd samtliga vägrat göra sitt arbete, och de framhöll också att samtliga varit lika delaktiga, det vill säga en solidarisk aktion. Fem arbetare förklarade dock att de tvingats delta i aktionen. Orsaken till denna »sammangaddning» var denna gång inte centrerad kring spannmål, utan istället en förändring i produktionen. Tidigare hade varje »Arbets Parti» varannan dag arbetat vid karen, nu hade inspektoren bestämt att detta arbete skulle utföras varje dag. Arbetarna krävde att det gamla förhållandet skulle bibehållas och det var detta som utlöste arbetsnedläggelsen, vilket alla parter också var överens om.

Fyra arbetare utpekas som initiativtagare, Daniel Larson, Lasse Person, Lars Corneliusson samt Jon Flinck. Inspektoren tycks ha fungerat som åklagare vid detta ting och han frågade de fyra männen om de erkände att de yttrat sig i samband med arbetsvägran:

1. Om icke Lasse Persson på tillsägelse om arbete, svarat: Inga nya Moder, wij will hålla oss wid det gamla.
2. Om icke Lars Corneliusson, utlåt it Sig: det skall aldrig hända att gjöra Kahr i 8 dar.
3. Om icke Jon Flinck, då han fått befallningar sagdt; Jag magtar ej med det. Jag gör aldrig Kahr i 8 dagar.

4. Om icke Daniel Larson utlåt it Sig: att han ej orkade göra Kahr.⁴⁴

Arbetarna erkände uttalandena, men menade att orsaken till att de inte inställt sig hos inspektoren, och istället vänt om när han kallade, var av rädsla, inte av »upstudsighet». Arbetsnedläggelsen varade uppenbarligen minst två dagar, då det av protokollet framgår att Daniel Larsson den andra dagen sagt till sina kollegor »Waren Karlar, gåen på ock hafwen hjärtat i Brösten» vartefter arbetarna förklarar att de inte tänkte återgå till arbetet om nedläggelsen förde med sig sänkning av lönen. Larsson nekade till detta uttalande men sade samtidigt att liknande ord »kunnat undfalla honom, så wäl som de andre».

Domen

Tidigare forskning har visat på att följderna av strejker eller arbetsnedläggelser var varierande. Inspektoren säger i protokollet att straffet skulle »tiena til warning för framtiden» och att inte tinget skulle utmäta det straff som lagen tillät, utan istället tillämpa det tidigare fastlagda förbudet mot sammanläggning från 1770. Därmed ansåg man troligen från brukets sida att det räckte med att skrämmas. Om sedan huvudmännen »gifwa anledning», förbehåller sig inspektorn att då åtala dessa, vilket i och för sig kan tolkas som ett förtäckt hot.

I utslaget skriver bergstingsrättens ordförande att enligt äldre lagar hade man haft möjlighet att ge bruksarbetarna strängare straff, men att det tas hänsyn till »okunnighet» och »på det lindriga påstående, som emot them blifvit giordt».⁴⁵ Straffet blev att alla deltagande arbetare, förutom de fem som påstods sig ha blivit tvingade, fick böta 16 skillingar vardera, som skulle tillfalla armkassan. 16 skillingars böter måste anses som ett ganska lindrigt straff, då det går 48 skillingar på en riksdaler.⁴⁶

Protokollet slutar dock inte med detta, då en av huvudmännen, Daniel Larson, efter domens avkunnande begärde att de skulle behålla sin gamla vana, och nu tog ytterligare en arbetare, vid namn Ola Nilson Lök, tillfället i akt att uttala sig och talade om att han och några andra önskade ändring på sina kontrakt. Svaret kom från dåvarande kamrer Meurling, att beträffande kontrakten och mer specifikt avlöningen, kom ingen ändring att ske. Vad gäller Daniel Larsons begäran avslögs även denna med motiveringen att »hwart slags arbete påskyndas efter sin nödvändighet utan afseende på arbetarens mer eller mindre bekvämlighet.» Detta kan tolkas som att man från bruksledningens sida inte tolererar krav, utan förväntar sig underdånighet.

Det tydligaste temat i rättegångsmaterialet är såväl inspektorens som bergstingets ordförandes understrykning av att man inte tänkte använda lagens äldre förordningar, utan istället enbart det förbud som fastslagits 1770, i samband med att man också förbjöd arbetarna att muntligen klaga på förhållandena. Genom att använda denna mildare förordning och samtidigt varna de inblandade att de när som helst skulle kunna åtalas om inspektoren ansåg det skäligt lyckades bruket och bergstinget gemensamt stoppas arbetarnas klagan. Straffen var visserligen milda, men likt skuldavskrivningarna från 1768 kunde de åter aktualiseras vid behov. Det finns heller inga fler bevarade protester från arbetarnas sida, trots att bruket skulle finnas i många år till.

Avslutning

Efter rättegången 1787 finns inget återfunnet material beträffande de under denna undersökningsperiod brännande ämnena: skuldsättning, lönesättning och arbetsförhållanden. Arbetsnedläggelsen 1787 blev därför

det sista uttrycket för arbetarnas missnöje och det är också sista gången man återfinner en dialog mellan ett större antal arbetare och bruksledning kring dessa frågor. Vid tiden för denna studies början var alunbruket en blomstrande industri med god avsättning, trettio år senare hade situationen förändrats.

Ett sista bevarat brev från arbetarna från 1792 kan tjäna som exempel. Arbetarna skriver om »vår stora nöd och elände» men det finns inga krav på bruksägaren, inte heller några hot, trots att situationen uppenbarligen var svår, endast en vädjan.⁴⁷ Denna vädjan påminner om de äldre (före 1770) uttrycken från arbetarnas sida, med en tydlig ödmjukhet och underdånighet, vilket kanske skulle kunna förklaras som att den tidigare ifrågasatta patriarkalismen återupprättades i samband med domarna.

Sammanfattningsvis kan man under den valda perioden notera följande: inledningsvis använder bruksledningen framgångsrikt skuldsättning för att binda arbetskraften till bruket och motverka den svåra inflationen. Detta följs av en period där arbetarna gör allt mer öppet motstånd, och bruket tvingas genomföra en del förbättringar och avskaffa skuldsättningssystemet. Slutligen genomför arbetarna en strejk, som slutar med en rättegång och förhållandevis milda domar. Dock kan bruket återupprätta de tidigare sociala relationerna mellan arbetare och bruk då man när som helst kunde välja att åtala de inblandade efter de strängare förordningar som fanns tillgängliga.

Summary

The alum factory of Andrarum is sometimes labelled as the largest industry of Skåne during the 18th Century. The rich material from the archives of the factory consists mainly of letters discussing what can be categorised as social relations between the

workers and the management. In the first years of this study, the management of the alum factory controlled the workers and the rapid inflation of the prices by increasing the workers debts at the store, while maintaining the salaries. This was later challenged by the workers and the management was forced to drop the debts and increase the salaries. The workers continued to stress their rights and opposed further deteriorations with a certain amount of success until they decided to go on strike in 1787. The strike ended with a trial, in which the verdict was mild, but the management stressed that the sentences should be a warning for the future; the workers should not oppose the management. In conclusion: the management reinstated the traditional patriarchal relations between the patron and the workers with the trial of 1787, since there is no evidence of future opposition.

Noter

¹ Stoltz, Elof, *Andrarums alunbruk. En försvunnen bruksbyggd*, 1932 s. 65. Svensson, Anna, »Andrarums alunbruk», *Ale* 1973:3 s. 23.

² Stoltz 1932 s. 68, 80, jfr Svensson 1973 s. 24.

³ Svensson 1973 s. 26, Stoltz 1932 s. 85.

⁴ TNA 19:2.

⁵ Svensson 1973 s. 28, Stoltz 1932 s. 97, Stoltz, Elof, »De Skandinaviska alunbruken» i *Tekniska muséets årsbok 1934* s. 97.

⁶ Stoltz 1932 s. 103–105, Svensson 1973 s. 30.

⁷ Stoltz 1932 s. 106. Se även Stoltz, 1934 och Svensson, Anna, »Andrarums alunbruk II», i *Ale* 1974:1 s. 26.

⁸ Boëthius, Bertil, *Gruvornas, hyttornas och hamrarernas folk*, 1951 s. 333. Ottosson, Mikael, *Sohlberg och surdegen*, Lund 1999 s. 174–175.

⁹ D/IIa:61.

¹⁰ Jörberg vol 1 1972 s 81.

¹¹ D/IIa:61.

¹² TNA 21:17. Här finns alla de fyra breven rörande Löfdal bevarade i avskrift. Ett av dem återfinns i alunbruksarkivet i D/IIa:59.

¹³ Thompson, E P, *Herremakt & folklig kultur*, Malmö 1983 s. 188–191. Ottosson 1999 s. 253–54.

¹⁴ TNA 21:17.

¹⁵ D/IIa:40.

- ¹⁶ D/IIa:40.
¹⁷ D/IIa:40.
¹⁸ Nihlén 1956 s 58–65. Andersson, P. Gunnar. *Alun och ark, kalk och krut*, Stockholm 1974 s. 35, SAOL.
¹⁹ Nihlén 1956 s 61–62.
²⁰ Nihlén 1956 s 62.
²¹ Stoltz 1934 s 97.
²² D/IIa:33.
²³ D/IIa:17.
²⁴ D/IIa:17.
²⁵ D/IIa:45.
²⁶ Jörberg, Lennart, *A History of Prices In Sweden*, vol 2, Lund 1972 s 3.
²⁷ Jörberg 1972 vol 2 s 75.
²⁸ TNA 21:49, Jörberg 1972 vol 2 s 79–81.
²⁹ Huvudarkivet F/IIIc:7.
³⁰ Huvudarkivet F/IIIc:7.
³¹ D/IIa 24. Jörberg 1972 vol 1 s 81.
³² SAOL 1978.
³³ D/IIa:8.
³⁴ D/IIa 8.
³⁵ som de citeras i Nihlén 1956 s 63.
³⁶ D/IIa 8.
³⁷ Jörberg 1972 vol 1 s 136–137, 152–153.
³⁸ D/IIa:8.
³⁹ D/IIa:8.
⁴⁰ D/IIa:8.
⁴¹ Huvudarkivet D/IX 1:2.
⁴² D/IIa:3.
⁴³ D/IIa:31.
⁴⁴ D/IIa:31.
⁴⁵ D/IIa:31.
⁴⁶ Jörberg 1972 vol 1 s 81.
⁴⁷ TNA 22:11.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckt material

Andrarums alunbruk sektionsarkiv på Cristinehof
 D/IIa:3 brev 23 april 1782
 D/IIa 8 fyra brev angående arbetarna 1776
 D/IIa:17 handling 3 mars 1768 angående ordning och bestämmelser för brukets arbetare
 D/IIa 24 Förteckning öfwrer arbetarnas skuld wid Bruks Contoiret år 1791
 D/IIa:31 bergstingsprotokoll 1787

D/IIa:33 handling rörande alunbruket och dess arbetare 1767
 D/IIa:40 sommandaglön för åtta dagar 1760
 D/IIa:45 skuldförteckning 20 september 1768 samt permittering
 D/IIa:59 Skrivelse angående den gamle arbetaren Jöns Löfdal
 D/IIa:61 Hovkamrer Broomés löneförslag 1758
 D/IIIa:15 Mantalsbok 1787
 G/III 4:1 1765 års Cassa Förslag för Andrarums Alunbruk.

Huvudarkivet för Christinehofs slott

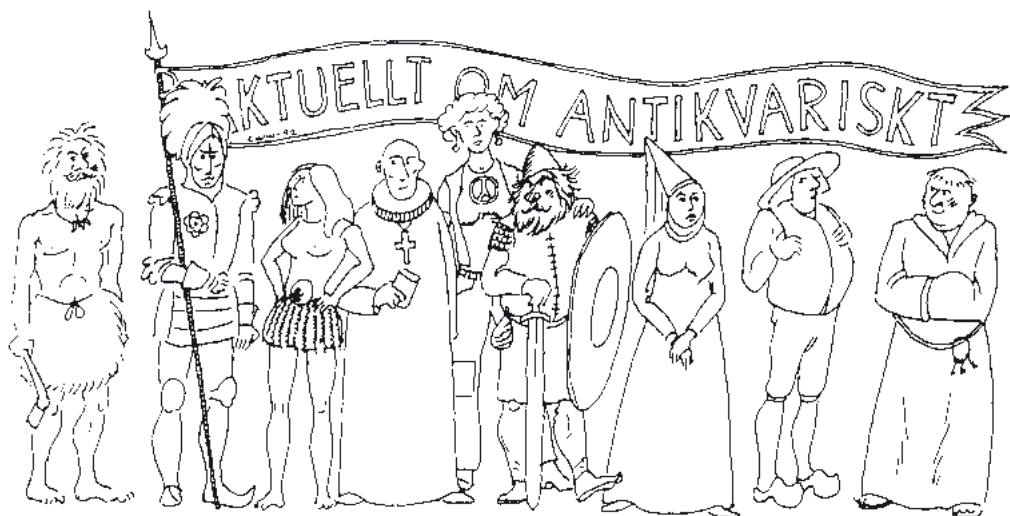
D/IX 1:2 brev 30 mars 1782
 F/IIIc:7 bergstingsprotokoll 1768
 F/IIId:8 bergstingsprotokoll 1770

Thure Nilssons arkiv om Andrarum, Landsarkivet Lund

TNA 8:2 Bergstingsprotokoll 1719
 TNA 19:2 Nettobehållning för 1753
 TNA 21:17 Fyra dokument rörande Jöns Löfdal
 TNA 21:18 Exempel på avdrag på lönen 1758
 TNA 21:49 Tabeller visande arbetarnas daglöner 1768–1771
 TNA 22:11 Bruksarbetarnas klagan 1792
 TNA 34 a:1 Nummerförteckning över samtliga hus 1770

Litteratur

Andersson, P. Gunnar, *Alun och ark, kalk och krut*, Stockholm 1974
 Boëthius, Bertil, *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk*, Stockholm 1951
 Jörberg, Lennart, *A History of Prices In Sweden*, vol 1–2, Lund 1972
 Nihlén, Johan. *Andrarums alunbruk*, Göteborg 1956
 Ottosson, Mikael, *Sohlberg och surdegen*, Lund 1999
 Stoltz, Elof, *Andrarums alunbruk. En försvunnen bruksbyggd*, Lund 1932
 Stoltz, Elof, »De Skandinaviska alunbruken» i *Tekniska museets årsbok 1934* s 96–100
 Svenska Akademiens ordlista över svenska språket, Stockholm 1978
 Svenson, Anna, »Andrarums alunbruk», *Ale* 1973:3 s 23–32
 Svenson, Anna, »Andrarums alunbruk II», i *Ale* 1974:1 s 19–26
 Thompson, E P, *Herremakt & folklig kultur*, Malmö 1983

Gillhög restaurerad – igen

»På grund av risk för ras såg det ett tag ut som att man inte längre skulle kunna uppleva en av Skånes märkligaste megalitgravar, Gillhögs gånggrift, inifrån. Genom en unik restaureringsinsats har dock detta kunnat förhindras.» Detta citat är hämtat från ingressen till en artikel i Ale nr 3 1986. I artikeln beskriver Svend Illum Hansen de insatser som han då genomfört och som innebar att kallmursuppgynaden mellan de stora sidostenarna restaurerades. Dessa kallmurar har stor betydelse för hela konstruktionens stabilitet och säkerhet.

Nästan 30 år senare visade det sig att ingressens beskrivning var aktuell igen, och Länsstyrelsen såg på nytt risken för att kammaren skulle behöva stängas för besökare av säkerhetsskäl. Tack vare samme Svend Illum Hansen och genom ett samarbete mellan Länsstyrelsen, Kävlinge kommun och markägaren, Barsebäcks gods, är Gillhög nu i stället i bättre skick än på länge – nästan som när den var ny för drygt 5000 år sedan. Och man kommer även fortsättningsvis att kunna uppleva den inifrån.

Orsaken till att säkerheten nu var hotad har

ingenting med insatserna 1986 att göra. Tvärtom var de en förutsättning för att Gillhög har klarat sig fram till nu. Boven i dramat var, nu som då, att inträngande vatten långsamt gör att fyllningen i högen, som består av jord och sten, långsamt eroderas ut genom mindre håligheter och hamnar på golvet inne i kammaren och gången. Får det fortgå länge så lossnar även större stenar som kan ha bärande funktion. Genom vattnets inverkan uppstår det också tomrum i fyllningen bakom de bärande stenarna och hela konstruktionen äventyras. Det är detta som nu åtgärdats genom en metod som på senare tid utvecklats i Danmark.

Stenålderns konstruktörer visste mycket väl hur man byggde något som skulle vara långsiktigt hållbart, och en gånggrift var nog tänkt för evigheten. Därför var konstruktionen sinnrikt utformad, med en högfyllning som innehöll lager av sten och lera som gjorde att inträngande vatten leddes bort från kammaren. Kortfattat kan man säga att den nya metoden efterliknar något som de ursprungliga konstruktörerna hade åstadkommit. Genom att lägga tätskikt av Dantonit och Bentonit över hela kammaren och gången uppnår man motsvarande effekt.

Gillhög efter restaureringen. Foto: Svend Illum Hansen.

Med sitt tätskikt, sin heltäckande och gräsbevuxna hög samt torra kammare framstår Gillhög nu som mera ursprunglig än på länge. Så har det inte alltid varit. Fotografier från arkeologiska undersökningar på 1930-talet visar en anläggning där stora delar av högfyllningen är avlägsnad och där takblocken har lyfts av. Egentligen är det återställningen efter de arkeologiska undersökningarna som har skapat de återkommande problemen med Gillhög, eftersom man då inte var lika ambitiös med tätningen som de ursprungliga konstruktörerna.

I Skåne finns många bevarade gånggrifter, men endast några få där man likt Gillhög kan uppleva en intakt kammare inifrån. Dessa är naturligtvis uppskattade

besöksmål. Länsstyrelsen har nyligen med Svend Illum Hansens hjälp genomfört en besiktning av några av de mest framstående. Tyvärr kan vi konstatera att det står illa till också med dem. En av de mest välbesökta, Örenäsgånggriften vid Ålabodarna har vi därför tvingats att stänga på grund av akuta säkerhetsrisker för besökare. För närvarande undersöker vi möjligheterna att hitta finansiering och utveckla samarbetsformer så att flera av Skånes gånggrifter även framöver ska kunna utgöra uppskattade besöksmål, både lokalt och för långväga resenärer.

Mats Riddersporre
Kulturmiljödirektör,
Länsstyrelsen Skåne

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2014, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund, ordf., universitetslektor Björn Magnusson Staaf, Lund, v.ordf., fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr., länsarkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund, skattmästare, universitetslektor Gert Jeppsson, Lund, redaktör samt fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö, professor Lars Berggren, Lund, docent Karl Bergman, Karlskrona, fil.dr Solveig Fagerlund, Viken, professor Tomas Germundsson, Lund, antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby, museichef Per Karsten, Lund, landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund, universitetslektor Jens Lerbom, Halmstad, fil.dr Johan Lundin, Malmö, landsantikvarie Barbro Mellander, Kristianstad, kulturmiljödirektör Mats Riddersporre, Malmö, professor Sten Skansjö, Lund, fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg.

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

HADAR EMANUELSSON

Ny syn på tidiga bilder av gamla skånska städer

1

CLAES WAHLÖÖ

Kan Hogenbergs lundabild vara spegelvänd?

7

TOR FLENSMARCK

Vä bys Arvebok

8

THOMAS BJÖRKANDER

Sociala relationer vid Andrarums Alunbruk, 1758–1787

18

Aktuellt om antikvariskt

Gillhög restaurerad – igen

31

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-run – i runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.